

Николай
ГЕНЧЕВ

БЪЛГАРСКО
ВЪЗРАЖДАНЕ

СЪДЪРЖАНИЕ

Глава първа	
УВОД В ИСТОРИЯТА НА	
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ	11
Хронологични рамки на възрожденската епоха.....	11
Същност и съдържание на	
Българското възраждане	16
Постижения и слабости на българската	
историография за Възраждането	21
Няколко бележки върху изворите	
за българската възрожденска история	45
Домашни извори	46
Чужди документи за възрожденската епоха.....	50
Глава втора	
ИСТОРИЧЕСКИ КОРЕНИ	
НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА	57
Налагане на турската социална и политическа	
система в българските земи. Последици от турското	
завладяване.....	57
Упадък на Османската империя през	
XVI–XVIII в. и българското общество	70
Глава трета	
НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ	77
Разложение на Османската империя	
през XVIII в. Опити за реформи	77

Стопански и обществени предпоставки на възрожденската епоха.....	81
---	----

Глава четвърта

ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕИ И ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в.	95
Съпротива срещу турската власт през първата половина на XVIII в. Нови политически идеи на българското общество.....	95
Паисий Хилендарски. История славянобългарска ..	97
Политически движения сред българите през втората половина на XVIII в.....	104
Участие на българите в освободителните движения на Балканите в началото на XIX в. и в Руско-турската война от 1806–1812 г.	108

Глава пета

ДУХОВНОТО ПРОБУЖДАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX в.	115
Българското образование на границата на две културни епохи.....	115
Българската книжнина през XVIII и началото на XIX в.	120
Изкуството на Ранното възраждане.....	128

Глава шеста

РАЗВИТИЕ НА БУРЖОАЗНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.	133
Преодоляване на размириците и опити за реформиране на турските държавни институти	133
Аграрна реформа и развитие на земеделието. Българското село през първата половина на XIX в.....	137
Градският живот в българските земи. Промишленост и търговия.....	146

Оформяне на буржоазната социална структура на възрожденска България	157
--	-----

Глава седма

НОВОБЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX в.	165
--	------------

Подтици и начало на движението за новобългарска светска просвета	165
От килията към светско училище	170
Народни взаимни и класни училища през 30–50-те години на XIX в.	173
Промени в културната ориентация до Кримската война	178
Преустройство на книжовния живот през първата половина на XIX в.	187
Българското изкуство през първата половина на XIX в.	203

Глава осма

НАЦИОНАЛНО-ЦЪРКОВНО ДВИЖЕНИЕ ДО КРИМСКАТА ВОЙНА	215
--	------------

Цариградската патриаршия и българското общество	215
Народно движение за самостоятелна българска църква	219
Цариград – център на национално-църковните борби. Първа програма за национална еманципация	222
Великите сили и българският църковен въпрос през 40–50-те години на XIX в.	225

Глава девета

ВЪОРЪЖЕНИ БОРБИ ПРОТИВ ТУРСКОТО РОБСТВО ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX в.	231
--	------------

По пътя на самостоятелната въоръжена борба. Велчова завера – 1835 г.	231
--	-----

Селски въстания в Западна и Северозападна България през 1835–1841 г.....	236
Браилските бунтове през 1841–1843 г.	241
Видинското въстание през 1850 г.....	244
Глава десета	
КРИМСКАТА ВОЙНА И БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ.....	
Нова фаза на Източния въпрос	249
Политически движения и организации сред българите по време на войната.....	253
Глава единадесета	
БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА	
Отражение на Кримската война върху развитието на Османската империя	259
Стопански промени в България през 50–70-те години на XIX в.	262
Социална структура на предосвободенска България	268
Глава дванадесета	
ЗАВЪРШВАНЕ НА КУЛТУРНОТО ВЪЗРАЖДАНЕ ПРЕЗ 50–70-те ГОДИНИ НА XIX в.	
Възход на националната просвета	273
Разцвет на възрожденската литература.....	281
Научните интереси на българското възрожденско общество.....	294
Изкуството на зрялото Възраждане	302
Глава тринадесета	
ВСЕНАРОДНО ДВИЖЕНИЕ ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ ПРЕЗ 50–70-те ГОДИНИ НА XIX в.	
Нова програма на национално-църковното движение	311

Отхвърляне на духовната власт на Цариградската патриаршия	314
Българският църковен въпрос в политиката на Великите сили	316
Учредяване на Българската екзархия	323
Глава четирнадесета	
ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ	327
Няколко предварителни думи.....	327
Българската народност в навечерието на Възраждането	329
Материална и социална основа на българската национална общност	333
Културният процес и образуването на нацията	336
Културно-психичният стереотип на възрожденския българин	339
Демографски потенциал, етнически и географски граници на българската възрожденска нация.....	345
Глава петнадесета	
ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50-60-те ГОДИНИ НА XIX в.	349
Преход към организирано националноосвободително движение. Г. С. Раковски.....	349
Политически групировки сред емиграцията през 60-те години	358
Четничеството през 60-те години на XIX в.	370
Глава шестнадесета	
ПОДЕМ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 70-те ГОДИНИ НА XIX в.	377
Създаване на БРЦК в Букурещ.	
Л. Каравелов – жизнен път и идейна еволюция.....	377

Вътрешна революционна организация. БРЦК (привременно правителство) в България. В. Левски – идеолог, стратег и организатор на националната революция	383
Обединително събрание на БРЦК през 1872 г. Подем в революционното движение	388
Криза в политическата организация 1873–1874 г. .	395
Курс към ново въстание. Хр. Ботев – идеология и революционна дейност....	399
 Глава седемнадесета	
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ	407
Подготовка на Априлското въстание	407
В пламъците на революцията	412
Априлското въстание в историческата съдба на българската нация.....	419
 Глава осемнадесета	
ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ	431
Българският въпрос и европейската общност. Цариградска конференция	431
Освободителни тежнения сред българското общество 1876–1877 г.	437
Руско-турска война 1877–1878 г.....	440
Националноосвободителното движение на българите по време на войната	443
От Сан Стефано до Берлин. Резултати от Руско- турската война през 1877–1878 г.....	446
 БИБЛИОГРАФИЯ.....	 451

ГЛАВА ПЪРВА

УВОД В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

ХРОНОЛОГИЧНИ РАМКИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЕПОХА

Да се определи мястото на една епоха в хронологията на националната или световната история е трудно. То е свързано с научната и методологическата зрелост на историографията, с нейните фактологически постижения, с това, доколко е схванато общото съдържание на дадената епоха, доколко са разкрити нейните корени в миналото, доколко е разбрана историческата ѝ проекция. Във всеки случай определянето на хронологичните рамки трябва винаги да бъде условно, ако не съществуват резки обществени обрати, които да маркират точни граници.

Тези трудности са предизвикали различни мнения относно началната граница на Българското възраждане. Някои от първите дейци на самата епоха (В. Априлов, Г. Раковски) поставят началото към 30-те години на XIX в., позовавайки се на реформите в Турция и на видимите, излезли вече на повърхността възрожденски явления и процеси. Малко по-късно след тях М. Дринов в статията си „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“ (1871) отнесе начал-

ната граница близо един век назад, свързвайки я с появата на „История славянобългарская“ на Паисий Хилендарски. Идеята на М. Дринов, основаваща се на схващането, че великата личност може да предизвика нова епоха в историята, се оказва много жилава и трайна поради закъснялото развитие на българското обществознание. Въпреки нейните частични изменения тя господства повече от сто години в нашата историография.

Пръв опит да постави под съмнение идеята на Дринов прави Ив. Шишманов, който посочи, че една личност, колкото и велика да е тя, не би могла като „един вид Мойсей, който с чародейния си жезъл направи да потече животворната национална струя от мъртвата скала“, да предизвика живителните сокове на една нова цивилизация. Но Ив. Шишманов не отива по-нататък и фактически остава в рамките, определени от неговия предходник.

През 30-те години на ХХ в., когато върху епохата на Българското възраждане започва да се мисли по-мощно, някои автори, като Хр. Гандев, започват да търсят началната граница на Възраждането към края на XVI и началото на XVII в., свързвайки я с процесите на разложение на турската империя и с първите промени в българското общество, започнали по това време. Този опит да се наложи общоевропейската периодизация не беше достатъчно обоснован и не можа да промени вкорененото вече схващане.

В развитието на историографията след Втората световна война идеята на Дринов отново беше поставена под съмнение. Историците марксистки подобно на Ив. Шишманов посочиха, че началото на възрожденската епоха трябва да се свърже не с появата на една или друга личност, а с дълбоките изменения в стопанските, социалните и културно-политическите отношения, които дават ясни индикации за качествено нови исторически процеси. Но тази вярна постановка не беше защитена докрай, когато трябваше конкретно да се реши въпросът за началната граница на Българското възраждане. Стигна се само до едно фразеологично уточнение. Вместо да се сочи, че Възраждането започва с Паисий, се наложи фразата, че то започва през втората половина на XVIII в., но Паисий пак беше

определен като негов „родоначалник“. Тази нова постановка също не може да изтърпи аргументите на една научна критика. Преди всичко поради това, че процесите, които се налагат в основата на новата епоха (стопански, социални, политически и културни), не започват през втората половина на XVIII в., а в еднаква сила, ако не и по-ярко се появяват още през неговата първа половина. Дори нещо повече: тези процеси през последните десетилетия на XVIII в. се забавят значително поради сепаратистичните размирици и зачестилите руско-турски войни. Нищо съществено не отличава историческия процес от първата и втората половина, за да могат да се отделят и прехвърлят към две различни епохи. Тук се проявява механичен подход към сложните социални явления и тяхната историческа еволюция. Ако можем да намерим някаква разлика, тя се състои само в появата на Паисий, който сам като историк и мислител съзрява далеч преди 1762 г.

Следователно, ако реално потърсим началната граница на Българското възраждане, трябва да отидем или по-назад, или по-напред, но най-неудачно би било, ако спрем точно на втората половина на XVIII в. Както ще стане ясно от цялото изложение, долната граница, при това пак условно, би могла да бъде отнесена към началото на XVIII в., време, когато се проявява отчетливо цялата съвкупност от исторически явления и процеси, достатъчни по своята качествено нова социална същност да обозначат един нов период в българската история, различен от предходния.

Определянето на горната граница на възрожденската епоха е сравнително по-лесно, тъй като тя се обозначава от едно събитие, което има силата на обществен преврат. И по този въпрос обаче в историографията има различни мнения. Някои историци от старата школа (Ив. Шишманов, Б. Пенев, М. Арнаудов, П. Ников) смятаха, че Българското възраждане завършва през 60-те години на XIX в., когато процесът на духовното обособяване на българската нация стига своя финал. Тяхното определение е продиктувано от разбирането, че Възраждането е преди всичко културно-духовен процес. В съвременната историография това схващане вече е надмогнато. В съдържанието на Ренесанса се включват не само кул-

турно-духовните, но и стопанско-материалните, и политическите процеси. Тази нова постановка логически отнася горната граница към освобождението на България през 1878 г. Но и това положение се нуждае от уточняване в смисъл, че Възраждането завършва през 1878 г. само за земите, които бяха освободени от турска власт. Възрожденските процеси (стопански, социални, а особено и специално националните, политическите и културно-духовните) продължават да се развиват или доразвиват в една или друга степен в онези български земи (Македония, Източна и Егейска Тракия, Северна Добруджа и Западните покрайнини), които останаха под чужда власт. И ако трябва да се напише една цялостна история на Българското възраждане, би трябвало да се разгледа историята на българите извън България, чак до края на Първата световна война. Но тъй като след 1878 г. историческата съдба на македонците, тракийците, добруджанците и на българите от западните предели е най-тясно преплетена с развитието на българската държава, еволюцията на националната история от края на XIX и началото на XX в. би следвало да се третира отделно.

И така, хронологичните граници на Българското възраждане обемат XVIII и XIX в. до освобождението на България от турска власт през 1878 г.

Каква вътрешна периодизация би могла да се направи на тази епоха? И по този въпрос са изказвани различни мнения, предлагани са различни схеми. Няма да се спираме на тях, тъй като те са свързани със старото определение на общите граници на Възраждането. В подхода към вътрешната периодизация е необходимо да се посочи, че тя също би трябвало да бъде съвсем условна, да се базира на реални изменения в историческата еволюция, да се свързва със събития, които качествено обогатяват историческия процес.

Първият период на Българското възраждане обхваща XVIII и началото на XIX в. Условно той би могъл да се нарече Ранно възраждане. Характеризира се с ускореното разложение на турската стопанска и военнополитическа система, с превръщането на Турция от велика сила във второстепенна

държава, с разширяването на стоково-паричните и със зараждането на капиталистически отношения в общотурската и българската икономика, с появата на нови обществени сили, и преди всичко на националната буржоазия. През този период се ражда буржоазната идеология, националната идея в българската история, начева процесът на културно-духовното съзряване на българското общество. В духа на породилата се през робството общобалканска солидарност българите участват в освободителното движение на другите балкански народи, правят първи, макар и не самостоятелни опити за политическото и военното уреждане на българския въпрос.

Вторият период на Българското възраждане съвпада с времето на реформите в Турция – 20–50-те години на XIX в. до Кримската война. През този период възрожденските процеси се задълбочават и стигат в някои отношения до степента на пълна зрелост. Преди всичко се утвърждават буржоазните стопански отношения, оформя се българската буржоазия и социалната структура на едно слаборазвито буржоазно общество. Започват две могъщи национални движения – за новобългарска просвета и за църковна независимост. Ускорено се осъществява процесът на формирането на българската нация. Предприемат се първите самостоятелни опити за въоръжено решаване на българския въпрос.

Третият период започва след Кримската война и завършва с освобождаването на България през 1878 г. Този период съвпада с финалната фаза на Българското възраждане. Стопанското и социалното развитие на българското общество влиза в остро противоречие със съществуващите абсолютични порядки в Турция. Буржоазно-либералните реформи пропадат. Българското общество решително се разграничава от вековния поробител. В условията на пълното разложение на Турция и на острите международни конфликти, предизвикани от така наречения Източен въпрос, се проявява едно могъщо национално движение. Завършва процесът на културното възраждане и на духовното обособяване на българската нация. През 1870 г. тя получава официално международно признание. Това е период на организирано националнореволюционно-освободително движение. Освобождението на

България през 1878 г. увенчава с частичен успех усилията на българското общество за национално-държавно обособяване, отново извежда българите на европейската политическа сцена.

СЪЩНОСТ И СЪДЪРЖАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

В така очертаните хронологични рамки в българската история се извършва преходът от Средновековието към буржоазната епоха, настъпват радикални исторически промени в живота на българите, които ги извеждат от хаоса на азиатското средновековие и ги приобщават към буржоазния свят. В такъв смисъл възрожденската епоха съвпада с началото на новата българска история.

Историческите явления и процеси през XVII–XIX в., като се отчете цялата сложност на социалната еволюция, могат условно да се групират в пет дяла.

На първо място, това са промените в материално-икономическите отношения. Развиващите се стопански процеси ликвидират военно-ленната аграрна система и средновековните азиатски икономически форми в градското стопанство, дават път на буржоазните стоково-парични и капиталистически отношения.

Вторият дял групира промените и явленията в социалната област. Като последица от стопанското развитие през XVIII–XIX в. в основни линии се създава и утвърждава структурата на слабо развитото буржоазно общество в България. Формира се буржоазната класа. България се превръща в страна на дребностокови производители – селяни и занаятчии. Тя създава своята национална интелигенция.

Третият дял обема промените в културно-духовната област. Те намират най-ярък израз в едно могъщо движение за новобългарска светска просвета. Поставят се основите на но-

вата българска култура. Наред с това духовното възраждане се проявява в продължителна борба срещу гръцката църковна власт, за национална еманципация.

Главният резултат от развитието на стопанските, обществените и културните процеси се изразява във формирането на българската нация. На базата на българската народност, населявала през Средновековието и през турското робство трите класически провинции – Мизия, Тракия и Македония, се създава българската национална общност, споена от новобългарския език и култура, възродила своите културно-исторически ценности, приела и преработила през своя народностен дух постиженията на буржоазната епоха.

В съдържанието на възрожденската епоха се включват също така и продължителните борби за политическо освобождение. Плод от проявените закономерности, политическите борби са вдъхновени от идеите на буржоазната освободителна революция.

Основното съдържание на Българското възраждане се изразява в историческия преход от Средновековието към буржоазния свят, в развитието и утвърждаването на буржоазните икономически и социални отношения, в създаването на самобитната национална култура, във формирането на българската нация, в продължителните борби за освобождение от чуждата власт, за възстановяване на българската държава. Българското възраждане е своеобразен синтез от културно-духовните и политико-идеологическите постижения на буржоазната епоха. В този синтез се реализират националноосвободителната и буржоазнодемократичната революция.

Българското възраждане е част от общия европейски процес, осъществил прехода от Средновековието към буржоазния свят. Като част от този процес, то е негово закъсняло проявление.

Известно е от общата история, че Европа, и преди всичко Западна Европа, става люлка на буржоазната цивилизация, новият център в световноисторическата еволюция, след като Изтокът, средноморската антична цивилизация, Византия и арабският свят бяха маркирали в миналото по-първите стъпала в развитието на човешкото общество.

Еволюцията на европейската буржоазна цивилизация преминава през три степени в своето развитие.

Първата степен е Ренесансът – XV–XVI в., когато най-напред в Италия и Франция, а след това и в другите европейски страни става възраждане на античната култура, съчетано с духовното обновление на средновековните европейски културни стандарти. Ренесансът в широк, съвременен смисъл на думата е революция в материалния живот, в техниката и в социалните отношения. Корабоплаването, навигацията, компасът, откриването на барута и последвалите ги велики географски открития полагат основите на първата космополитична цивилизация в човешката история. Изгражда се икономическата база на буржоазното общество – индустрия, модерно земеделие, градски живот, световна съобщителна мрежа, търговия, финансова система. На тази основа се оформя буржоазната социална структура. Триумфират идеите на хуманизма, на новата философия и наука, които слагат кръст на средновековните свещени и непоклатими истини. Тази велика епоха ражда едни от най-големите умове на света, които със своите научни и духовни постижения стават законодатели на новото общество.

Втората степен е епохата на просвещението през XVIII в., когато се утвърждават буржоазните отношения, когато тържествуват рационалистичните идеи, когато окончателно се систематизират основите на съвременната наука, когато бързо се преодолява средновековното мислене. Векът на Просвещението разкрепостява човешкия дух и извежда народите на световноисторическата сцена. Рухват старите институции – абсолютната държава и средновековната църква. Тържествува третото съсловие. Буржоазията става меродавна обществена сила.

Закономерен, завършващ финал и трета степен на прехода към новия свят е буржоазният революционен преврат, призван да промени социалното отношение, да изхвърли от историята силите на Средновековието, да узакони историческите права на буржоазията. И буржоазните революции следват една след друга – Нидерландия – XVI в., Англия – XVII в., Франция и САЩ – XVIII в. В следващия XIX в. те влизат в пълните си права. В Европа окончателно се налага

буржоазният строй, господството на онези сили, които през XV в. бяха наченали един от най-великите исторически преломи в човешката история.

По своята материална основа и технически възможности, по своя дух и същност буржоазната цивилизация е дълбоко космополитна. Утвърдила основното си ядро в Западна Европа, тя започва да се разпространява и под формата на икономически отношения, и като идеология в целия свят. Този процес на разпространение на буржоазните отношения в борба със силите на Средновековието в изостаналите зони на Европа, Азия, Африка и Америка представлява втората фаза в развитието на новата история на света. Той е дълбоко прогресивен в социално-икономически смисъл. Но тъй като пионерите на новия свят използват в своята световна експанзия предимствата на ранното развитие в собствен интерес и превръщат изостаналите зони в свои стопански и културни сфери на влияние, разпространението на капитализма предизвиква остри сблъсъци, които изпълват историята на XIX и XX в. и зигзагообразно ту ускоряват, ту забавят развитието на народите, навлезли по-късно в своята нова история.

В тази втора фаза от развитието и разпространението на буржоазния свят се намира и Българското възраждане. То започва три века след началото на европейския Ренесанс, извършва се в рамките и в условията на Турската империя, една средновековна държава, неспособна да се интегрира в новия свят, която със своя военен потенциал препречва естественото тежнение на народите в Европейския югоизток към материалните и културните постижения на епохата. Към това трябва да се прибави и обстоятелството, че когато започва новата история на българите, те се намират на своя вечен географски кръстопът. Драмата на Източния въпрос създава неблагоприятни условия за стопанското и културното развитие на балканските народи, обстановка на войни, на политически и дипломатически съперничества, на непрекъснатата идеологическа и културна експанзия. Към всичко това трябва да се прибави и надигането на балканския национализъм, който, преплетен с амбициите на великите сили, замотава едно ново кълбо от враждебни на българското развитие сили.

При тези условия Българското възраждане представлява истински исторически подвиг на нашия народ. Но лишени от държавна организация, от национална църковна йерархия, от силна буржоазия и надеждна международна подкрепа, българите извършват мъчително трудно прехода към буржоазната епоха. Темповете на историческото развитие на България през XVIII–XIX в. са силно забавени, промените са анемични и незавършени. Но заедно с това, през XVIII–XIX в. действат фактори, които ускоряват историческото развитие. Преди всичко българите имат възможност да се ползват от идеите, от материалните и духовните постижения на буржоазната епоха. България се оказва в непосредствена близост до центъра на новата световна цивилизация. Това ѝ дава възможност да заимства от историческия опит на напредналите народи и да премине за исторически по-кратък срок онези степени на социално и духовно съзряване, които я отделят от Средновековието и я приобщават към буржоазната епоха. И макар условно да наричаме епохата от XVIII–XIX в. „Възраждане“, фактически двата преходни века обхващат Ренесанса, Просвещението и буржоазния освободителен преврат. Степените на прехода от Средновековието към буржоазното общество в българската история са органично слети и тясно преплетени. Ренесансовите мотиви (макар и не от класическия западен тип), проявени в началното културно възраждане през XVIII в., се раждат заедно с просвещенските идеи и още през следващото столетие се реализират като едно органично цяло в бурния изблик на националното културно движение през 30–70-те години на XIX в. И успоредно с осъществяването на духовно-културното възраждане съзрява и освободителната борба, която се насочва към радикална национална революция.

Така социалният, духовният и политическият преврат в българската история се проявяват като едно органично цяло. Поради историческите условия, в които се извършва Българското възраждане (политическо робство, чужда духовна власт и силни претенции за българското историческо наследство), през XVII–XIX в. доминира националната идея. Главната цел на епохата е политическият преврат, отразяващ

насъщните потребности на българското общество – освобождението на България от вековния поробител. Социалната и духовната революция са подчинени исторически и синхронизирани логически с политическата революция, която има предимно освободителен характер.

ПОСТИЖЕНИЯ И СЛАБОСТИ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Интересът към възрожденската епоха се проявява още до Освобождението на България. Това е естественият стремеж на всяка епоха за самопознание. Първ, който се опитва да оцени някои културно-духовни явления на Възраждането, е В. Априлов. Неговите работи „Деница на новобългарското образование“ (1841), „Допълнение към книгата „Деница на новобългарското образование“ (1842), „Мисли за сегашното българско училище“ (1847) и други третира в политико-публицистичен план проблемите за началото на духовното възраждане, за българската просвета, за руско-българските културни връзки, за българо-гръцките общувания. Те съдържат интересни изворови данни за българското културно възраждане.

На Г. С. Раковски принадлежи обаче първият опит за цялостна характеристика на епохата. В неговите трудове върху българския език, върху фолклора и българското минало, наред с романтично-наивните хипотези се забелязват съдържателни мисли и наблюдения, насочени главно към това да се установи връзката на Възраждането с миналите времена на българската история. Раковски има и заслугата за издирване и обнародване на някои исторически паметници, между които най-важно място заема „Житие и страдание грешнаго Софрония“, отпечатано в „Дунавски лебед“. Пак по същото време с исторически занимания е зает и поетът П.Р. Славейков. Той издава през 1866 г. в Цариград своя труд „Габровското училище и неговите първи попечители“.